

Kent ve İnanç: Sillyon Dinsel Yaşamına Dair Bazı Gözlemler

City and Belief: Some Observations on the Religious Life of Sillyon

Bilsen Ş. ÖZDEMİR*

Öne Çıkanlar:

- Bu çalışma Sillyon antik kenti dinsel yaşamını ele almaktadır.
- Sillyon antik kentinde Apollon, Ares Zeus, Herakles, Men, Tykhe, Demeter, Dionysos, Artemis Anaitis, Athena, Aphrodite, Hermes, Selene, Asklepios, Hygeia, Pan, Kestros, Kahramanlık ve İmparatorluk Kültleri gibi inançların var olduğu bilinmektedir.
- Bu çalışmayla kentin topografyası, urbanistik yapısı ve demografisi ile kent dinsel yaşamı arasında bazı ilişkiler olduğu saptanmıştır.

Öz: Bu çalışmanın konusunu Sillyon antik kentinin dinsel yapısı ve bu yapının kent ile kurduğu ilişki oluşturmaktadır. Sillyon üzerine bugüne kadar yapılan çalışmaların bazıları kent dinsel yaşamından tekil figürleri (Ares ve Men) ve bunların kentteki varlığının olası nedenleri üzerine odaklanmıştır. Ancak ilgili çalışmalar kentteki inanç yapısını bütüncül değerlendirmede için bu çalışmanın ortaya çıkmasına gereksinim duyulmuş ve böylelikle konunun bütüncül bir bakış açısıyla ele alınması hedeflenmiştir. Diğer yandan ilk defa ele alınan tanrı ve tanrıçaların kent için taşıdığı anlam da ortaya konulmaya çalışılmıştır. Sillyon dinsel yaşamına dair bilgilerimizin büyük bir kısmı nümismatik verilerden gelmektedir. Bununla birlikte az sayıdaki epigrafik kaynakta konunun anlaşılmasına katkı sunmaktadır. Bu nedenle çalışmada öncelikle literatür taraması yapılmış ardından ilgili veriler kronolojik bir dizimle ele alınmış ve son olarak Sillyon'da ön plana çıkan bazı inançlar ve onların kentle olan ilişkilerine detaylarıyla yer verilmeye çalışılmıştır. Yapılan değerlendirmeler neticesinde kentte Apollon, Ares Zeus, Herakles, Men, Tykhe, Demeter, Dionysos, Artemis Anaitis, Athena, Aphrodite, Hermes, Selene, Asklepios, Hygeia, Pan, Kestros, Kahramanlık ve İmparatorluk Kültleri gibi inançların var olduğu saptanmıştır. Bu inançlar içerisinde Apollon, Tykhe gibi isimlerin ise kentin popüler dinsel karakterleri olduğu, diğer yandan Ares, Men, Artemis Anaitis gibi isimlerin ise kentin siyasi ve yapısal unsurları çerçevesinde şekillendiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sillyon, Pamphylia, Apollon, Artemis Anaitis, Tykhe, Demeter

Highlights:

- This study deals with the religious life of the ancient city of Sillyon.
- It is known that Sillyon was home to deities and cults such as Apollo, Ares, Zeus, Heracles, Men, Tykhe, Demeter, Dionysus, Artemis Anaitis, Athena, Aphrodite, Hermes, Selene, Asclepius, Hygeia, Pan, Kestros, as well as Heroic and Imperial cults..
- With this study, it has been determined that there are some relations between the topography, urbanistic structure and demography of the city and the religious life of the city.

* Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü
bilsenozdemir@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5639-2088.

Abstract: The subject of this study is the religious structure of the ancient city of Sillyon and its connection with the city itself. Previous research on Sillyon has primarily focused on individual religious figures (such as Ares and Men) and the possible reasons for their presence in the city. However, since these studies have not provided a comprehensive evaluation of the city's belief system, this study aims to fill that gap by offering a holistic perspective on the subject. Additionally, for the first time, the significance of certain deities and goddesses for the city is examined. The primary source of information on Sillyon's religious life comes from numismatic data, while a limited number of epigraphic sources also contribute to the understanding of the topic. For this reason, the study first conducts a literature review, followed by a chronological analysis of the relevant data. Finally, it provides a detailed examination of prominent beliefs in Sillyon and their relationship with the city. The findings indicate that the city was home to various religious beliefs, including those associated with Apollo, Ares, Zeus, Heracles, Men, Tykhe, Demeter, Dionysus, Artemis Anaitis, Athena, Aphrodite, Hermes, Selene, Asklepios, Hygeia, Pan, Kestros, as well as Heroic and Imperial Cults. Among these, figures such as Apollo and Tykhe emerged as the most popular religious figures of the city, while Ares, Men, and Artemis Anaitis appear to have been shaped by the city's political and structural dynamics.

Keywords: Sillyon, Pamphylia, Apollon, Artemis Anaitis, Tyche, Demeter

Summary: The aim of this study is to provide a comprehensive assessment of the religious life in the ancient city of Sillyon and to explore the relationship between the city and its belief systems. Most of the information shedding light on Sillyon's religious practices comes from numismatic and epigraphic sources. Therefore, this study first presents a literature review, followed by a chronological evaluation of the relevant data. Subsequently, key religious beliefs in Sillyon and their connections to the city are examined. The findings indicate that the city was home to various religious beliefs, including those centered around Apollo, Ares, Zeus, Heracles, Men, Tykhe, Demeter, Dionysus, Artemis Anaitis, Athena, Aphrodite, Hermes, Selene, Asklepios, Hygeia, Pan, Kestros, as well as Heroic and Imperial cults. The religious traditions of Sillyon, rooted in paganism, began in the early Hellenistic period and persisted until the last quarter of the 3rd century AD. Throughout this extended period, which aligns well with the city's historical development, Sillyon appears to have developed unique religious approaches. One of the most striking aspects of Sillyon's religious life was its continuity. The people of Sillyon maintained unwavering reverence for deities such as Apollo, Ares, and Zeus from the Early Hellenistic period well into the Roman era. However, the Roman period also introduced new divine figures to the city's religious landscape, enriching and diversifying its pantheon. Deities such as Men, Tykhe, Demeter, Dionysus, Artemis Anaitis, Athena, Aphrodite, Hermes, Selene, Asklepios, Hygeia, Pan, Kestros, and the Heroic and Imperial cults were incorporated into the city's religious framework. Moreover, available data suggest that certain deities—particularly Men, Tykhe, Demeter, and Dionysus—held a more privileged status in Sillyon. Additionally, the study indicates that Ares was associated with the city's military mission, Men with its topography, and Artemis Anaitis with its demographic structure. The decline of these long-standing pagan beliefs coincided with the rise of Christianity as the official religion in the 4th century AD. Although Sillyon resisted Christian influences, especially during the 3rd century AD, the absence of further data after this period suggests that the city's religious landscape underwent a fundamental transformation.

Giriş

Antik Çağ kentleri söz konusu olduğunda günlük hayatın en güçlü aktörlerinden birisini hiç şüphesiz dinsel yaşam oluşturur. Sosyal hayat bağlamında antik çağ dinî yaşamı, kenti oluşturan topluluğun bir arada hareket etmesine, birbirleriyle tekrarlayan ve böylelikle süreklilik arz eden bir temas kurmasına kaynaklık eder. Diğer yandan politeist bir yapı sergileyen içeriğiyle toplumun kentle olan ilişkisinde görünür izler bırakmasına da sebebiyet verir. Dinsel inancın belki de en önemli sembolü olan tapınaklar ve sunaklar, tanrıların onere edildiği yazılı kaynaklar ve çeşitli onur payeleri ya da sikkeler gibi kente özgü veriler bu görünür izler arasında ilk akla

gelenlerdir. Tüm bunların yanında terrakotalar, takılar ve çeşitli adak eşyaları gibi daha kişisel objelerle de kent toplumunun inançlarını takip etmek mümkün olabilmektedir. Bugün antik kentlerin dinsel yaşamı üzerine yürütülen çalışmalara da ana hatlarıyla bu veriler kaynaklık etmekte ve söz konusu veriler bir bütün içerisinde incelendiğinde ilgili kentin dinsel hayatı anlaşılır kılınmaktadır.

Buradan hareketle bu çalışmanın amacını da doğrudan kentten ele geçen ya da kentle ilişkilendirilen verilerden yola çıkarak Sillyon'un dinsel yaşamının ana hatlarıyla ele alınması oluşturmaktadır. Sillyon'un dinsel yaşamına dair bilgilerimiz arkeolojik, epigrafik ve nümismatik bulgularla desteklenen ve şimdilik sınırlı bir çerçeve çizen verilerden oluşur. Bu kapsamda dinsel geçmişe dair söylenenlerin pek çoğuna kaynaklık eden nümismatik veriler, kent dinsel yaşamının okunabildiği en yoğun buluntu grubudur. Diğer yandan kentten ele geçen tekil yazıt örnekleri de, nümismatik verilerle saptanan inançların varlığını desteklemek açısından önem taşır. Tüm bunların yanı sıra kentte yürütülen yeni kazı ve araştırmalar da Sillyon dinsel yaşamının anlaşılması adına yeni verilere ulaşmamıza kaynaklık eder. Bugüne değin doğrudan kent dinsel yaşamını konu eden sınırlı sayıda çalışma bulunur. Bütünün analiz edilmesinden uzak olan söz konusu çalışmalar, Sillyon dinsel yapısını Ares ve Men gibi belli inançlar odağında ele alır. Buradan hareketle çalışmanın ana çerçevesinde kentin inanç sisteminin bütüncül bir biçimde değerlendirilmesi ve varsa kentle ilişkilerinin kurulması amacı güdülecektir.

Sillyon Antik Kenti: Konum ve Tarihsel Çerçeve

Antik Çağ'da Pamphylia Bölgesinin önemli yerleşimleri arasında sayılan Sillyon Antik Kenti, Antalya'nın Serik ilçesine bağlı Yanköy mahallesinde bulunur (Taşkiran 2020, 2; Taşkiran 2021, 1-2). Pamphylia düzlüğünü silüetiyle bölen 235 m. yüksekliğindeki sarp bir kayalık ve bu kayalığın ovaya uzanan etekleri üzerine kurulmuş olan kent, bölge kentlerinin genel görünümünden oldukça farklı bir görünüm çizer. Bu hâliyle Sillyon sarp akropolisi ile vurgulu bir şehirleşme biçimi yansıtır. Bölgenin hiçbir kentinde böylesine ihtişamlı izlenemeyen bu görünüm, Sillyon'u stratejik açıdan da önemli kılmaktadır. Buna göre Perge ve Aspendos'un arasında konuşlanmış Sillyon, yüksek bir kayalık üzerine kurulmasının avantajıyla bir yandan ardındaki Toros Dağlarına diğer yandan da önünde Akdeniz'e kadar uzanan engin Pamphylia Ovasına egemen bir yerleşim niteliği taşır. Ayrıca aynı yüksek ve sarp kayalık, doğal bir kale fonksiyonu taşımasıyla da kentin tüm tarih sahnesi boyunca askeri bir misyonla ön plana çıkmasına da kaynaklık eder.

Kentin tarih sahnesindeki görünümü hemen hemen Pamphylia Bölgesi'nin diğer yerleşimleri ile uyumlu bir kronoloji izler. Buna göre kente dair ilk bilgiler Hitit yazılı kaynaklarından gelmekte ve Hitit metinlerinde geçen *Šalluša* isminin Pamphylia lehçesinde farklı biçimlerde anılan Sillyon'u nitelediği gerekçesiyle kent tarihi Tunç Çağı'na kadar geri götürülmektedir (Tekoğlu 2000, 49; Taşkiran 2020, 2-4; Taşkiran 2021, 3). Kent tarihini somut bir şekilde okuyabildiğimiz arkeolojik veriler ise şimdilik Geometrik Dönem'e kadar uzanmaktadır. MÖ VIII. ile VII. yüzyıla tarihlenen geometrik bezemeli seramiklerle başlayan bu süreç sonrasında kent tarihi, kesintisiz verilerle Arkaik ve Klasik dönemlerde de devam etmektedir (Taşkiran 2020, 8-9; Taşkiran 2021, 3).

Fig.1. Sillyon Antik Kenti Genel Görünüm (Kasım 2024)
Sillyon Kazısı Fotoğraf Arşivi

Bu süreçte kentin diğer bölge kentlerine paralel bir biçimde başta Lydia ardından da Pers egemenliğine girdiği varsayılır (Taşkiran 2020, 5-7; Taşkiran 2021, 4). Özellikle Pamphylia Bölgesi'nin kısmi kesintilerle de olsa Pers egemenliğinde bulunduğu süreçte Sillyon'un bölge kentleri arasında konumu ve korunaklı kent dokusu ile bir garnizon yerleşimi olarak ön plana çıktığı varsayılmaktadır (Arslan 2008, 51; Grainger 2009, 73; Taşkiran 2020, 7-9; Taşkiran 2021, 4; Adak 2024, 59). Kentin tarih sahnesindeki görünürlüğünün yoğun bir biçimde arttığı asıl zamanı ise Hellenistik Dönem oluşturmaktadır (Taşkiran 2020, 9-13; Taşkiran 2021, 4-5). Keza Sillyon'un bu dönemde özellikle konumu, topografya ile paralel şekillenen kentleşme biçimi ve bu biçimin kente kazandırdığı askeri üst misyonu ile ön plana çıktığı bilinmektedir. Bunu doğrulayan bir aktarımla Arrianus, Büyük İskender'in Anadolu seferi sırasında Pamphylia'ya geldiğini ve İskender'in ordusuna ait bir birliğin Sillyon'a saldırdıysa da alamadığını aktarmaktadır (Arrianus Anab., I. 26. 5). Dahası aynı yazar kentin yabancı paralı askerler ve yerlilerden kurulmuş bir savunmaya sahip olduğunu da vurgulamıştır. Bu aktarım ve detayları temelde kentin öncesinde bir Pers garnizonu olduğu fikrini de güçlendirmektedir (Taşkiran 2020, 8). Sillyon her ne kadar dönemin başında İskender'e hemen teslim olmamışsa da onun ölümü akabinde diğer bölge kentleriyle paralel bir biçimde Hellenistik kralların gücünü kabul etmek durumunda kalan bağımsız bir kent devleti olmuştur. Roma İmparatorluk Dönemi'ne gelindiğinde özellikle *Pax Romana* ve onu takip eden yüzyıllar ile Sillyon, büyük ölçekli bir kent hâline gelmiştir. Gerek mimari gerek ise arkeolojik ve epigrafik buluntular ile açıklıkla takip edilebilen bu durum kentin Roma İmparatorluk Dönemi'nde bölgenin önde gelen kentleri arasında yer bulduğuna işaret etmektedir (Taşkiran 2020, 13-15; Taşkiran 2021, 5-6). Ne var ki Roma İmparatorluk Dönemi'nin sonlarına gelindiğinde kent yavaş yavaş küçülmeye başlamış ve savunma odaklı yapılaşması ile dikkat çeken bir hâl almıştır (Taşkiran 2021, 6-8). Tüm bu küçülmeye rağmen Bizans Dönemi'nde kent önemli bir dinsel misyon üstlenerek Piskoposluk merkezi olmuştur. Bölgenin Türkleşmesine kadar kesintisiz bir yerleşime sahip olan kentte, Türk-İslam Dönemi'ne tarihlenen yapıların varlığı dikkat çeker (Taşkiran 2020, 21-22; Mıynat 2020, 197-208; Palalı 2020, 209-222).

Sillyon'un bu tarihi geri plan içerisinde kesintisiz bir yerleşim alanı olması durumu, pek tabi

ki kent kimliğinin en önemli enstrümanı olan sosyal hayatın biçimlenmesi adına da belirleyicidir. Dolayısıyla bu çalışmanın asıl odağını oluşturan “Sillyon dinsel yaşamını” anlamak için de yaşanan tüm bu tarihi arka plan büyük önem arz etmektedir. Nitekim yaşanan siyasi ve sosyal değişimler hiç şüphesiz Sillyon’un gerek askeri misyonu gerek ise yerli ve yabancı diğer unsurları ile birleştirildiğinde kentin dinsel yaşam karakteristiğinin de anlaşılmasına kaynaklık etmiş olmalıdır. Çalışmanın buradan sonraki kısmında saptananlar dahilinde yaşanan bu değişimler ele alınarak Sillyon dinsel yaşamının genel karakteristiği anlaşılmalı çalışılacaktır.

Sillyon Antik Kenti Dinsel Yaşamına Dair Veriler

Sillyon dinsel yaşamına dair bilinen en erken veriler, Hellenistik Dönem’in başlarına tarihlendirilen sikkelerden gelir. Temelde bu zaman dilimi, kent tarihinin Tunç Çağına kadar geri gittiği düşünüldüğünde görece geç bir dönemi kapsar. Ancak ilgili dönemlere dair verilerin pek çoğunun yalnızca az sayıdaki yazılı kaynaklardan gelmesi ve dinsel inançlar bağlamında bölgedeki verilerin tek kaynağının bölgenin en erken kazılarında Perge’de olduğu düşünüldüğünde söz konusu durum pek de şaşırtıcı değildir (Dağlı-Dinçer 2024, 316). Diğer yandan bu durum sebebiyle kent dinsel yaşamının bilinen başlangıcını oluşturan erken Hellenistik Dönem tarihi de son derece önemlidir. Zira bu veriler bir yandan doğrudan kendi döneminin dinsel bakış açısını barındırırken diğer yandan da şimdilik herhangi bir bilgiye sahip olmadığımız erken dönem inançları için bir geçiş periyodu misyonu da taşıyor olmalıdır.

Erken Hellenistik Dönem kent sikkelerine baktığımızda kent dinsel yaşamında ön plana çıkan isimlerini; Apollon, Ares ve Zeus oluşturur (SNG Copenhagen, pl. 13, 437-441; SNG Pfälzer, pl. 47, 897-906; Köker 2011, 37-38). Diğer yandan bazı kent sikkelerinde Herakles’de karşımıza çıkar (Köker 2011, 37-38). Dönem sikkelerinin popüler tanrılarında olan Apollon, Ares ve Zeus, sikkeler üzerinde paydaş bir birliktelik içerisinde görülürler. Buna göre Apollon ve Ares her daim sikkelerin ön yüz görünümünü oluştururken, Zeus ise her iki tanrının görüldüğü sikkelerin arka yüzlerinde farklı görünümleri ile karşımıza çıkar. Apollon ve Zeus’un birlikteliğinde ön yüz betimi olan Apollon; başında defne çelengiyle sağa dönük bir biçimde tasvir edilirken (SNG Copenhagen, pl. 13, 437,439; SNG Pfälzer, pl. 47, 901-906), arka yüzde görülen Zeus ise “Zeus Aetophoros” görünümünde, taht üzerinde oturur pozisyonda, öne uzattığı sağ elinde bir kartal, sol eliyle ile ise bir asayı tutarken betimlenmiştir. Ayrıca bazı sikkelerde tanrının görünümü yerine yalnızca yıldırım demetine de yer verilmiştir (SNG Copenhagen, pl. 13, 438). Diğer taraftan aynı döneme tarihlendirilen bir başka grupta ön yüzde miğferli Ares başına, arka yüzde ise Zeus’un ayakta, önünde yıldırım demetiyle tasvir edildiği bir başka görünümüne de yer verilmiştir (SNG Copenhagen, pl. 13, 440-441; SNG Pfälzer, pl. 47, 892-900). Ayrıca Apollon, Ares ve Zeus odaklı bu görünümler aynı yahut bazı ufak farklılıklar ile MÖ III. yüzyıl sonrasından Roma İmparatorluk Dönemi’ne kadar devam eden *pseudootonom* kent sikkelerinde de kullanılmıştır (SNG Pfälzer, pl. 48, 907-920). Bu süreçteki en büyük yenilik; Zeus’un ön yüze alınıp arka yüzde ise ayakta sağ elinde mızrak sol elinde kalkarıyla Ares’e yer verilmesidir (SNG Pfälzer, pl. 48, 917-919). Diğer yandan ise özellikle ön yüzünde Ares’in bulunduğu kent sikkelerinin arka yüzünde -daha ziyade Apollon sikkelerinin tercihi olan- tahtta oturan Zeus’un görülmesi de bu süreçte yaşanan değişimlerden (SNG Pfälzer, pl. 48, 910-915). Hellenistik Dönem kent pantheonunun bir diğer ismi Herakles’dir (Köker 2011, 37-38). Tanrı, kent sikkelerinin ön yüz betiminde başında aslan postuyla tasvir edilirken, arka yüzde de yine onunla ilişkili olan lobuta yer verilmesi bu dönemde Herakles’in kent için önemli bir tanrısal figür olduğunu kanıtlamaktadır (Wildwinds Online, no.13985). Hellenistik Dönem genelinde hakim olan bu eril tapınımların yanı sıra MÖ IV. yüzyıla tarihlendirilen bir yazıt üzerinde Wanassa’nın da adı okunmaktadır (Dağlı 2024, 318). Hellenistik Dönem üzerine inşa edilen Roma İmparatorluk Dönemi dinsel yapısı; bir yandan kent dinsel

yaşamında etkin olan tanrıların varlığını koruduğu diğer yandan ise onların yanına yeni inançların eklenmeye başladığı bir süreci de beraberinde getirmiştir. Ayrıca bu süreçte kent dinsel yaşamını anlamaya yönelik başvuru verileri de artmış, Hellenistik Dönem’de yalnızca nümismatik verilerle sınırlı olan bilgilere Roma İmparatorluk Dönemi’nde epigrafik verilerin de eklenmesiyle kent dinsel yaşamı daha anlaşılır bir çerçeve çizmeye başlamıştır. Bu bağlamda Sillyon’un Roma İmparatorluk Dönemi inançları arasında şüphesiz ilk anılması gereken isimlerini Hellenistik Dönem’den itibaren kentte tapınım gören Apollon, Ares, Zeus ve Herakles oluşturur (SNG Copenhagen, pl. 13, 451; SNG Pfälzer, pl. 48, 921, pl. 49, 947). Diğer yandan ilk kez Roma İmparatorluk Dönemi ile birlikte Demeter, Dionysos, Hermes, Men, Tykhe, Selene, Aphrodite, Pan, Athena, Asklepios, Hygeia, Artemis Anaitis ve imparatorluk kültü gibi inançların ilgi gördüğü de bilinir (SNG Copenhagen, pl. 13, 444-451; SNG Pfälzer, pl. 48-50, 921-960; RPC Online, vol. 3, no. 2712, 81393, 82205, vol. 6, no. 6200; vol. 4.3. no. 10217, vol. 7.2, no. 2515, vol.8, no. 21101, 21103). Çoğunluğu nümismatik verilere dayanan bu inançlardan bazılarının hem gösterdiği süreklilik hem de epigrafik kaynakların desteklediği kült detaylarıyla çok daha fazla ön planda olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda özellikle Apollon, Ares, Zeus, Tykhe, Men, Demeter ve Artemis Anaitis gibi isimler ile imparatorluk kültü gibi inançların güçlü varlığı dikkat çekicidir. Tüm bu veriler bir bütün olarak incelendiğinde; Sillyon antik kentinde bir yandan Hellenistik Dönem’den Roma İmparatorluk Dönemi’ne kesintisiz takip edilen verileriyle istikrarlı ve geleneksel bir yapı izlenirken diğer yandan da değişen siyasi ve sosyal yapıya koşut gelişen yeniliklerle şekillenmiş bir pantheonun olduğu anlaşılır. Ancak kent dinsel yaşamı söz konusu olduğunda her durumda baskın olanın süreklilik olduğu da aşıkardır. Konunun detaylarının anlaşılması adına başta süreklilik arz eden inançlar ile sonradan kent pantheonunda yer edinen önemli bazı tanrı ve tanrıçaları sırasıyla ele almak yerinde olacaktır.

Apollon: Kimliği ve kökeni üzerine pek çok tartışma bulunan Apollon, Anadolu’nun pek çok bölgesinde olduğu gibi, Pamphylia Bölgesi’nde de ayrıcalıklı bir yere sahiptir (Özdemir 2016, 28-35; Dağlı 2020, 87-114). Tanrının bölgedeki varlığı MÖ V. yüzyıla kadar geri gitmekte ve bölge kentlerinden özellikle Side de önemli bir tapınım olarak karşımıza çıkmaktadır (Alanyalı 2011, 76-78; Dağlı 2020, 87-100). Ayrıca Perge ve Aspendos gibi kentlerde de tanrının varlığı bilinmektedir (Dağlı 2020, 109-114). Sillyon’daki varlığı ise MÖ IV. yüzyıl ile başlamakta hem kent sikkeleri üzerinde ikonografilerine hem de yazıtlar üzerinde ismine rastlanmaktadır. Erken Hellenistik Dönem kent sikkelerinde Apollon ön yüz görünümü olarak (Fig. 2), başında defne çelengiyle sağa dönük bir biçimde tasvir edilmiştir (SNG Copenhagen, pl. 13, 437, 439; SNG Pfälzer, pl. 47, 901-906).

Fig. 2. *Hellenistik Dönem Kent Sikkelerinde Apollon ve Zeus*
https://www.wildwinds.com/coins/greece/pamphylia/sillyum/SNGCop_437.jpg

Tanrının varlığına MÖ IV. yüzyıl ortasına tarihlendirilen Pamphylia dialekti ile yazılmış bir yazıt üzerinde de rastlanılmış ve o burada o en bilindik sıfatlarından biri olan *pythia* epitheti ile anılmıştır (Brixhe 1976, 167-169, no. 3, 185). Tanrıyı Delphi ile ilişkilendirilen bu epithetin erken Hellenistik Dönem’deki varlığı onun sonraki dönemlere hangi özelliklerle taşındığının

anlaşılması bağlamında son derece önemlidir. Keza tanrı erken Hellenistik kent sikkelerindeki varlığını *pseudootonom* sikkelerle de sürdürmüş ve akabinde Roma İmparatorluk Dönemi kent sikkeleriyle devam eden süreçte de ona olan bu ilgi artarak devam etmiştir. Tanrı, Augustus, Tiberius, Vespasian, Trajanus, Hadrianus, Antonius Pius, Lucius Verus, Commodus ve Septimus Severus Dönemi sikkelerinin sevilen arka yüz görünümü olarak (Fig. 3) bazen başında defne çelengi bulunan bir büst şeklinde bazen ayakta lirini çalarken yahut bazı basımlarda, üç ayaklı kazana yaslanmış bir biçimde tasvir edilmiştir (SNG Pfälzer, pl. 48, 920, 922-928; RPC Online vol. 1, no.3375-3380; vol. 3, 2708-2710; vol. 4.3, no. 17244, 17348, 25183, 25178, 11054, 3562, 5726; vol. 5.3, no. 82404, 82407, 82450, 82456).

Fig. 3. Roma İmparatorluk Dönemi Kent Sikkelerinde Apollon

RPC Online, vol. 1, no. 3380; RPC Online, vol. 4.3, no. 17244, 5726.

Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki tüm bu görsel yoğunluğun yanı sıra onun adına aynı döneme tarihlenen iki yazıt üzerinde de rastlanılmıştır. Yazıtlardan biri üzerinde içeriği açık olmasa da tanrının doğrudan adı okunurken, diğer yazıtta ise Apollon'un kentte bir rahibe sahip olduğu belirtilmiştir (Lanckoroński 2005, 65, 172-174, no. 54, no. 57). Dolayısıyla gerek sikkeler ve yazıtlardaki varlığı gerek ise bir rahip ile temsil edilmesi, Apollon'un MÖ III. yüzyıldan MS III. yüzyıl başına kadar giden bir süreklilik içerisinde Sillyon'un önde gelen inançlardan biri olduğunu ortaya koyar. Ayrıca tanrının kentte MÖ IV. yüzyıldan itibaren *pythia* epitheti ile anılması, Roma İmparatorluk Dönemi'nde ise sikkelerde doğrudan kehanet ile ilişkilendirilen üç ayaklı kazana yaslanırken betimlenmesi (Fig. 3) ve yanı sıra bir rahip ile temsil edilmesi onun kentte bilicilikle ilişkili bir tapınımı olduğuna ve bir kutsal alanı olabileceğine işaret eder (SNG Pfälzer, Lev 49, 935; RPC Online, vol.3, no.82456; vol. 4.3, no. 5726). Bu noktada; yakın zamanda bilim dünyasına sunulacağı üzere tapınak terasındaki yapılardan Tapınak B'nin tanrının kentteki güçlü varlığıyla ile kronolojik paralelliği göz önünde bulundurularak Apollon'a adanmış olabileceği düşünülür.

Ares: Kent Pantheonunda Hellenistik Dönem'den Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar süreklilik gösteren bir diğer tanrı Ares'tir. Pamphylia Bölgesinde tanrının varlığı Aspendos, Syedra, Side gibi kentlerde belgelenmiştir (Dağlı 2020, 244-246; Özdemir & Taşkiran 2021, 111-113). Bununla birlikte o, özellikle Sillyon'da ayrıcalıklı bir yere sahiptir (Özdemir & Taşkiran 2021). Tanrının kentte ortaya çıkışı ve uzun soluklu varlığı Sillyon'un askeri misyonu ile Ares'in savaşçı tanrı fonksiyonu arasındaki kurulan bir paralelliğe dayanmaktadır (Özdemir & Taşkiran 2021, 117-118).

Fig. 4. Hellenistik Dönem Kent Sikkesinde Ares
Wildwinds Online, no. 3509.

Fig. 5. Roma İmparatorluk Dönemi Kent
Sikkelerinde Ares
RPC Online, vol. 5.3, no. 82164, 82423.

O, ilk kez MÖ IV-III. yüzyıla tarihlenen sikkelerin ön yüzünde profilden, sakallı ve başında Korinth miğferiyle betimlenmiştir (SNG Copenhagen, pl. 13, 440-441; SNG Pfälzer, pl. 47, 892-900. Özdemir & Taşkiran 2021, 112-113, fig. 2-3). Oldukça tipik olan bu tasviriyile *pseudootonom* basımlarla da Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar görsel varlığını korumuştur (Özdemir & Taşkiran 2021, 114-115, fig 4). Ancak bu tekil görünüm yine *pseudootonom* sikkelerle çeşitlenmeye başlamış ve tanrının yalnızca portresini gördüğümüz sikkelerin yanında ayakta tasvirlerine de yer verilmiştir. Bu yeni görünümünde Ares, arka yüz betimi olarak ayakta, kısa askeri kıyafetli, yukarıya kaldırdığı sağ elinde bir mızrak, sol elinde ise bir kalkanla ileriye doğru hareket eder bir biçimde tasvir edilmiştir (SNG Pfälzer, pl. 48, 917-919; Özdemir & Taşkiran 2021, 116, fig. 5). Temelde bu tasviri tanrının savaşçı misyonunun bir yansıması olarak görmek mümkündür. Diğer yandan Roma İmparatorluk Dönemi'nin farklı imparatorları zamanında basılan (Marcus Aurelius, Commodus, Septimus Severus, Caracalla, Elagabalus Dönemlerinde) Sillyon kent sikkelerinin arka yüz betimlerinde de bu misyonun yansıtıldığı farklı görünümleri de söz konusudur. Ares bu yeni tiplerden ilkinde; ayakta, miğferli başı profilden, gövdesi 4/3 cepheden, üzerinde pelerini olan kısa askeri bir kıyafetle, yana açılan sağ eliyle yere dayalı mızrağı, sol eliyle ise yerde duran kalkanı tutarken betimlenmiştir (Fig. 5) (SNG France, pl. 51, 969-970; Özdemir & Taşkiran 2021, 114, 116, Fig. 7-9). Mars Ultor olarak anılan ve tanrının intikamcı misyonunu yansıtan bu ikonografi, Roma İmparatorluğu söz konusu olduğunda imparatorluğun gücü ve zaferlerini sembolize eden bir anlam taşır (Simon 1984, 515, no. 24-24a; Özdemir & Taşkiran 2021, 116-117). Bu ikonografinin bir varyasyonu olabilecek bir başka sikkede ise (Fig. 5) tanrı gövdesi cepheden, başı sağa dönük, kısa askeri kıyafetli, sağ eliyle yere dayalı mızrak, arkaya götürdüğü sol elinde ise bir *parazonium* tutarken betimlenmiştir (Özdemir & Taşkiran 2021, 114, fig. 10). Tanrının kentteki varlığını kanıtlayan bu verilerin tamamına bakıldığında zaten onun da ana misyonu olan savaşçı rolün baskın olduğu görülür. Yukarıda da dile getirildiği gibi Sillyon Pampylia Ovasına egemen, yüksek ve sarp bir kayalık çevresinde şekillenmiş bir şehir karakteristiğine sahiptir. Bu ana karakter kent yaşamını barındıran tüm yapılarıyla Sillyon'un doğal bir kale yerleşimi gibi savunma açısından avantajlı misyonuyla anılan bir kent olmasına kaynaklık eder. Doğal kale kent görünümünün yanı sıra kentte surlar, kule ve bastion gibi yapıların varlığı da bu durumu destekler (Taşkiran 2021, 44-49). Tüm bu avantajlara Ares'in kent pantheonundaki varlığına yeniden bakılacak olursa kent ve tanrı arasındaki paydaşlık çok daha açık bir biçimde anlaşılır. Çünkü burada sıralanan şehirleşme avantajlarının yanı sıra, Klasik Dönem'de Pamphylia Bölgesi'nin Perslerle kurduğu güçlü ilişkide Sillyon'un bir garnizon olarak tercih edildiği düşünülür (Bosch 1957, 19; Brandt 1992, 29; Arslan 2008, 51; Grainger 2009, 73; Taşkiran 2020, 7-8; Adak 2024, 59). Dolayısıyla tanrının erken Hellenistik Dönem'de kentin en önemli tanrısal figürlerinden biri olarak ortaya çıkması da

olasılıkla Sillyon'un taşıdığı bu askeri misyona koşut bir anlam taşır ve hiç şüphesiz bu anlam kesintisiz bir biçimde Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar da sürer (Özdemir & Taşkiran 2021).

Zeus: Erken Hellenistik Dönem'den itibaren Sillyon pantheonunun popüler isimlerinden olan Zeus, kent sikkelerinde Apollon ve Ares ile paydaş bir biçimde karşımıza çıkar (Fig. 2). Tanrı bu paydaşlıkta her iki tanrının ön yüzü betimi olduğu sikkelerde arka yüzlerde kendini gösterir. Apollon ile olan paydaşlığında Zeus (Fig. 2), taht üzerinde oturur pozisyonda, öne uzattığı sağ elinde bir kartal, sol eliyle ise bir asayı tutarken “*Zeus Aetophoros*” tipinde izlenir (SNG France pl. 51, 956; SNG Pfälzer, pl. 47, 904-906). Diğer taraftan aynı döneme tarihlendirilen bir başka grupta ön yüzde miğferli Ares başına, arka yüzde ise ayakta önünde bir yıldırım demetiyle Zeus'un tasvir edildiği görülür (SNG Copenhagen, pl. 13, 440-441; SNG Pfälzer, pl 47, 892-900). Çağdaş bir başka örnekte ise tanrının sureti olmaksızın yalnızca yıldırım demetine yer verilir (SNG Copenhagen, Lev. 13, 438). MÖ 3. yüzyıla gelindiğinde ise tanrı hem elinde şimşek demeti ile ayakta, hem de “*Zeus Aetophoros*” tipinin varyasyonu olan tahtta oturmuş, mızrağa dayanmış ve patera taşıyan görülür (SNG France, pl. 51, 960-965). Tanrının kentteki bu süreklilik gösteren ikonografi çeşitliliği, MÖ 3. yüzyılın ardından Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar devam eden *pseudootonom* kent sikkelerinde de tekrar edilir (SNG Pfälzer, pl. 48, 907-920). Bu süreçteki en büyük yenilik; bazı basımlarda Zeus'un ön yüze alınmasıdır (SNG Pfälzer, pl. 48, 917-919). Roma İmparatorluk Dönemiyle birlikte tanrının bu kuvvetli varlığı görece -belki de kent pantheonundaki bazı inançların çok daha fazla ön planda olmasından dolayı- azalır.

Fig. 6. Roma İmparatorluk Dönemi Kent Sikkesinde Athena, Zeus, Hera

RPC Online, vol. 4.3, no. 10217.

Bu süreçten sonra tanrı, Commodus Dönemi kent sikkelerinin arka yüzünde (Fig. 6) Hera ve Athena ile birlikte gösterilir (RPC Online, vol. 4.3, 10217). Özellikle Zeus tapınımı bağlamında dikkat çekici olan ve literatürde Capitoline Triad olarak tanımlanan bu görünüm; İ. Dağlı-Dinçer tarafından, çok doğru bir biçimde Sillyon ile Roma İmparatorluğu arasında kurulmak istenilen bir bağ ve kentte bulunması olası İtalik aileler ile ilişkilendirilmiştir (Dağlı 2020, 195-195). Ki kentten ele geçen bazı yazıtlar üzerindeki isimlerin varlığı da bu durumu desteklemektedir (Tüner-Önen 2008, 68-72; Dağlı 2020, 195). Tanrının kentteki misyonunu tanımlayan bir başka veri de “*Zeus Soteros*” kimliğinin okunduğu bir yazıttır (Pace 1921, 31, No. 17; Dağlı-Dinçer 2020, 195). Tanrının en bilinen epithetlerinden olan bu sıfat Zeus'u kurtarıcı olarak tanımlamaktadır. Tüm bu bilgilerden yola çıkarak anlaşılmaktadır ki Zeus, Sillyon'da Hellenistik Dönem'den Roma İmparatorluk Dönemi'ne takip edebildiğimiz verilerle varlığını sürdürmüş ve her durumda o, -tekil ya da bir triadın parçası olarak- kentin süreklilik arz eden inançları arasında etkin bir yer bulmuştur.

Men: Antik çağ dinsel yaşamının en önemli göksel fenomenleri şüphesiz ay ve güneştir. Bu nedenle henüz çok erken dönemlerden beri onlara büyük bir ilgi duyulmuş ve tanrıların bazıları doğrudan güneş, bazıları ise ay ile ilişkilendirilmiştir. Özellikle Roma İmparatorluk Dönemi

sonrasında bu durum çok daha belirginleşmeye başlamış ve imparatorluk nezdinde de zaman zaman güneş ve ay odaklı Helios, Selene, Sol, Men gibi tapınımları da fazlasıyla ön plana çıkmıştır. Anadolu söz konusu olduğunda ise bu tapınımlar içerisinde özellikle Helios ve Men ayrıcalıklı bir yer edinmiştir. Keza Sillyon dinsel yaşamında da Men, Roma İmparatorluk Dönemi'nin güçlü bir dinsel figürü olarak yer bulmuştur (Özdemir 2020, 117-130). Tanrının Anadolu'daki varlığı Hellenistik Dönem ile başlamış ancak yükseliş süreci ise Roma İmparatorluk Dönemi'nde gerçekleşmiştir (Lane 1971, 19-155; Lane 1976, 17-66). Bu noktada Sillyon da tanrının Roma İmparatorluk Dönemiyle birlikte güçlü tapınıma sahip olduğu kentler arasında yer bulmuştur. Men'in ana karakteri her ne kadar ay ile bağlantılı açıklansa da temelde pek çok farklı misyonu bünyesinde barındırmaktadır. O, sağaltıcı, koruyucu, suları ve nehirleri yöneten, tarım alanlarının bereketinden sorumlu, hatta bilicilik gibi pek çok tanrısal özellik ile anılır (Lane 1976, 66-80, 107; Özdemir 2020, 119). Çeşitlilik arz eden tüm bu fonksiyonlar içerisinde tanrının Sillyon'da inancının hangi çerçevede temellendiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak konu üzerine daha önce yapılan çalışmalarda detaylarıyla üzerinde durulduğu gibi, onun su ve bereket ile ilişkili misyonu şimdilik kentle bağlantılı bir anlam çıkarmamıza olanak tanımaktadır (Özdemir 2020, 125). Sillyon'da yerleşimin ana karakterini oluşturan akropol kayalığı, içerisinde yoğun çatlak ve yarıklara sahip kireçtaşı bir kayaç oluşumudur. Bu kayaç oluşumu özellikle yağmur sularını içine hapsederek yoğun bir su kaynağı görevini üstlenmekte ve su ihtiyacının çok olduğu bir kent için de bu durum büyük bir avantaj gibi gözükmektedir. Ancak suyun özellikle çatlak ve yarık tabanlarındaki yoğunluğu ile kayaç dokuyu parçaladığı ve kütleler hâlinde koparak düşmelere sebebiyet verdiği düşünüldüğünde bu durumun görünenin ötesinde hayati bir önem taşıdığı da anlaşılmaktadır (Kumsar & Taşkiran & Horiuchi 2019, 896-900). Dolayısıyla Men'in yönettiği elementlerden biri olarak su ve suyun gücü, Sillyon'un ana odağındaki kayaç tepedeki yaşamın varlığı için hem bir zorunluluk hem de suyun kayaya verdiği tahribatla yapısal olarak yıkıcı bir güç gibi görülmektedir. Nitekim kentin tiyatrosunda olduğu hâliyle bazı yapılarının bu yıkım sebebiyle bugün olmayışı düşünüldüğünde, tanrının odağında su olan bu tezat sebepler gereği kentte sığınılan bir ilah olması muhtemel olabilir (Özdemir 2020, 125). Diğer yandan kentte tespit edilen ve kutsal fonksiyon taşıdığı düşünülen "Dromoslu Yapı" olarak anılan bir su yapısının da tanrı ile bağlantılı olabileceği üzerinde durulur (Özdemir 2020, 125). Yine de Men'in kent pantheonundaki güçlü varlığının şimdilik en belirgin kanıtı sikkeler üzerindeki varlığıdır (Fig. 7). Bununla birlikte bu varlığın yoğunluğu tek başına tanrının Roma İmparatorluk Dönemi'nde kent için ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Men, ilk kez MS II. yüzyılın ikinci çeyreğine denk gelen Antonius Pius Dönemi kent sikkelerinde görülmeye başlanmış ve MS III yüzyılın üçüncü çeyreğinde basılan Aurelianus Dönemi sikke basımlarına kadar da bu varlığını korumuştur (Özdemir 2020, 120-123).

Kentte görüldüğü ilk sikkelerde Men, binici tanrı ikonografisiyle sağa dönük bir at üstünde, onu tanımamıza kaynaklık eden omuzundan çıkan hilal ve başlığıyla tasvir edilmiştir (Fig.7) (Lane 1975, 134, pl. 46.1; RPC Online, vol.4.3, no. 10676). Takip eden süreçte ise önce ayakta, elinde çam kozalağı tutarken bir ayağıyla boğa başına basar biçimde sonra ise omuzlarında çıkan hilalle bir büst biçiminde ve bazen de bir altar önündephiale ile sunu pozisyonunda betimlenmeye başlanmıştır (Lane 1975, 134-135, pl. 46, 3-4; RPC Online, vol.3, no. 82400, 91332; vol.4.3, no. 10676, 10412, 4030, 5723-5725; vol.5.3, no. 89793; vol.6, no. 30241, 6192-6193, 6204, 6208, 6211; vol. 7.2, no. 2513; vol.8, no. 21102, 21106,77443; vol. 9, no. 1137, 1139; vol. 10, no. 62574, 62770, 62778, 62781, 90293).

Fig.8. Roma İmparatorluk Dönemi Kent Sikkelerinde Men

RPC Online, vol. 4.3, no.10676; vol. 6, no.6204; vol.5.3, no.82397; vol.10, no.62793.

Bu görünümünün her biri Aurelianus Döneminde tanrının görünürlüğü nihayetleninceye kadar kent sikkelerinde kullanılmaya devam etmiştir (Fig.7). Diğer yandan özellikle Aurelianus Dönemi sikkelerinin arka yüzünde tanrıyla birlikte görülen “Σιλλυέων Θεου Μηνός ’Ασύλου” (Sillyonluların Tanrısı Men Asylos) ifadesi de Men’in kent için ne denli önemli olduğunu kanıtlar (RPC Online, vol. 10, no. 62793, 85227). Konu üzerine yapılan çalışmalar bu tanım gereği Men’in en azından MS 3. yüzyılda Sillyon’da baş tanrı olarak saygı görmüş olabileceği ve bununla ilintili olarak da kentte bir tapınağa sahip olması gerektiği üzerinde durulmuştur (Lane 1976, 44-51; Rigsby 1996, 455; Özdemir 2020, 123). Bugün tanrının tapınağına dair kesin bir arkeolojik verimiz olmasa da Geta sikkeleri üzerinde görülen ve tanrı Men’i elinde bir phiale ile altar önünde betimleyen tasvir de onun kentteki olası bir kutsal alanına işaret ediyor olabilir (Lane 1975, 139, pl. 49, 19; Özdemir 2020, 123).

Tykhe: Varlığı her ne kadar *Theogonia* ile erken yazınsal geleneğe dayansa da Tykhe’nin şans ve talihle ilişkilendirilen inanç formuyla yaygın bir biçimde kabul görmesi Hellenistik Dönem ile birlikte vuku bulmuştur (Hesiodos Theo. 360; Okan 2016, 3-5). Tanrıça bu yeni süreçte kentlerin talihi ve bereketi ile ilişkilendirilirken yeni kurulanlar başta olmak üzere pek çok kentte saygı duyulan ve adına tapınaklar adanan bir inanç hâline dönüşmüştür. Anadolu kentleri için de paralel olan bu süreçte tanrıça şans ve talihin hem iyi hem de kötü yanlarının temsiline yanı sıra denizler ile de ilişkilendirilmiştir (Okan 2016, 4). Tykhe’nin Pamphylia Bölgesi’ndeki varlığı da Hellenistik Dönem’e dayandırılmakla, ancak bölgede popülerlik kazandığı asıl zaman dilimini ise Roma İmparatorluk Dönemi olduğu bilinmektedir (Dağlı-Dinçer 2020, 287 vd; Dağlı 2024, 320-321). Atteleia, Perge, Sillyon, Side, Aspendos, Lrybe gibi yerleşimler tanrıçanın bu dinsel öneminin takip edildiği şehirler arasında sıralanır (Alanyalı 2011, 81-82; Dağlı-Dinçer 2020, 287-301). Özellikle MS II. yüzyılla başlayan bu yükselişte Sillyon’da önemli bir yer tutar ve onun kentte ki güçlü varlığı hem epigrafik hem de nümismatik veriler ile kanıtlanır.

Fig. 8. Roma İmparatorluk Dönemi Kent Sikkelerinde Tykhe

RPC Online, vol. 5.3, no. 81839; vol. 10, no. 62768, 62752.

Bu bağlamda tanrıçanın kent için önemini vurgulayan en dikkat çekici veriyi, MS II. yüzyıl ortalarına tarihlendirilen bir onurlandırma yazıtı oluşturur (Lanckoroński 2005, 175, No.58; Gökalp 2001, 76-77, T. 135, 12-24). Kentin hayırseverlerinin anıldığı söz konusu yazıtta Menodora isimli bir kadının fildişi ve altın kaplama işleriyle bir Tykhe tapınağı yaptırdığı, ayrıca bu tapınağın içindeki kutsal eşyaları da sağladığı bildirilir (Gökalp 2001, 76-77, T. 135, 12-24). Tapınak için gümüş bir masa, heykel ve yapının etrafında olduğu anlaşılan stoalar ve plintheler de yine Menodora'nın yaptığı bağışlar içerisinde sıralanır. Yazıtın ilgili satırları N. Gökalp tarafından şu şekilde çevrilmiştir; "...Annesi hem tapınağı hem de içindeki kutsal şeyleri yaptırdı. Ki bunlar 300000 ve 14 denardan basisi çevresindeki işleriyle altın kaplama ve fildişi bir Tykhe Tapınağı, gümüş masa, plintheler, stoa'lar, heykeldir. Herşeyi oğlunun anısı ve onuru için yaptırdı." Tykhe'nin kentteki konumu açısından son derece önemli olan bu yazıtın yanı sıra tanrıçanın kent sikkelerindeki M.S. II. yüzyılın sonundan MS III. yüzyılın ikinci yarısına değin hemen hemen kesintisiz uzanan varlığı da onun kentteki önemini destekler. İlk kez Commodus Dönemiyle kent sikkelerinde görülen Tykhe sırasıyla Septimus Severus, Geta, Elagabalus, Othocilia Severa, Trebonianus Gallus, Gallienus, Salonina Valerianus ve Aurelianus dönemleri (SNG Pfälzer, pl. 49,936, 941, 943, 945; pl. 50, 951-955, 958-959; RPC Online vol.4.3, no.11012; vol. 5.3, 81839, 82415; vol. 6, no. 6195, 6209; vol.7.2, no. 2514; vol.8, no. 21100; vol.9, no. 1136, 1138; vol. 10, no. 62748, 62771, 62752, 62795, 74043) sikkelerinin de sevilen arka yüz betimi olur. Tanrıça bu uzun süreç içerisinde çoğunlukla onu ayakta sağ eliyle gemi dümeni sol kolunda bereket boyunuzu tutarken gösterildiği yaygın görünümüyle karşımıza çıkar (Fig. 9). Görece daha az olmakla birlikte Elagabalus ve Gallienus dönemlerine tarihlendirilen bazı sikkelerde ise taht üzerinde yahut bir kayalık üzerinde otururken de görülür (Fig. 9) (SNG Pfälzer, Lev. 49, 493, Lev. 50, 55; RPC Online, vol.10, no. 62752, 62768). Tanrıçanın Antiokheia Tykhesi'nin bir varyasyonu olacak şekilde kayalık üzerinde otururken ayaklarının altında gösterilen Kestros Irmağı kişileştirmesiyle tasvir edilişi bölge genelinden de tanınan bir tipin kentte tercih edilmesi olarak yorumlanabilir (RPC Online, vol.10, no. 62768; Dağlı-Dinçer 2020, 299). Diğer yandan olasılıkla bu ikonografilerden biri muhakkak Menodora'nın yaptırdığı kült heykelini de refere ediyor olmalıdır. Tanrıçanın sikkelerdeki varlığı ile Menodora yazıtının bize sunduğu detaylarla birleştirildiğinde Tykhe Roma İmparatorluk Dönemi Sillyon'unun en kurumsal inançlarından birine dönüşür. Zira bugün tespit edilememiş olsa da -belkide tapınak terasındaki Tapınak A?-tanrıçanın kentte bir tapınak ve kült heykeline sahip olduğu bilinmektedir. Ayrıca olasılıkla tapınağın inşasını üstlenen Menodora'da, bu kült ile yakından ilişki içerisindeydi. Çünkü kentten ele geçen iki farklı yazıtta o, "bütün tanrıların yaşam boyu rahibesi" ve "kutsal şeyleri öğreten kişisi" olarak da anılmaktadır (Lanckoroński 2005, 176-177, No.59-60; Gökalp 2001, 77-79, T. 136-137). Onun Tykhe'ye gösterdiği bu ilgide muhakkak ilah olan şans ve talih temsili ile kendisinin kenti için öne çıkan hayırsever kimliğini örtüştürme niyeti de söz konusudur.

Artemis Anaitis: Anadolu'nun paganik inançları içerisinde sürekliliği üzerine en çok tartışılan tanrısal kimliklerinden birini hiç şüphesiz Artemis oluşturmaktadır. Tanrıçanın varlığı her ne kadar Artemis ismiyle Yunan dinsel geçmişi ile ilişkilendirilse de onun Anadolu'nun farklı bölgelerdeki inanç biçimleri söz konusu olduğunda özünde ana tanrıça inancı ile sıkı sıkıya bağlı olduğu kabul edilir (Özdemir 2016, 148-153). Bu durum Pamphylia Bölgesi söz konusu olduğunda Artemis Pergaia kültüründe de mevcuttur (Onurkan 1969, 304-305-320; Çelgin 1986, 48; Albayrak 2012, 7-8; Dağlı-Dinçer 2020, 115, 122-133; Dağlı 2024, 317-318). Bölgedeki üne ve erken varlığına rağmen Sillyon'da Artemis kültüne dair veriler oldukça geç diyebileceğimiz bir zaman dilimine aittir. MS III. yüzyıla tarihlendirilen kent sikkelerinde (Ön yüzde Salonina ve Tranquillina) tanrıça şimdiye kadar Pamphylia Bölgesi'nde hiç bilinmeyen Artemis Anaitis görünümüyle yer bulmuştur (RPC Online, vol 7.2, no. 2512; vol. 10, 62777).

Fig. 9. Roma İmparatorluk Dönemi Kent Sikkesinde Artemis Anaitis

RPC Online, vol 7.2, no. 2512

Tamamen cepheden betimlenmiş, elleri yana açık bir biçimde tasvir edilen tanrıça, baştan aşağıya kadar uzanan bir örtüye ve uzun drapeli bir elbiseye sahiptir (Fig. 10). Tanrıçanın yana açtığı ellerinin birinde olasılıkla bir meyve diğerinde ise çiçek tuttuğu düşünülmektedir. Ayrıca yanında küçük çıplak bir figür de görülmektedir. Artemis Anaitis Persler tarafından Anadolu'ya taşınan Anaitis ile Artemis'in birleştirilmesiyle oluşturulmuş bir inanç biçimini yansıtır (Çelgin 1986, 57-58; Albayrak 2012, 3). Tanrıça Anadolu'da özellikle Pers nüfusuyla doğru orantılı olarak Frigya ve Lydia Bölgelerinde görülür. Yanı sıra Pontus ve Karia bölgelerinde de nadir de olsa tanrıçanın varlığına rastlanır (RPC Online vol.4.2, no. 860; vol.5.3, no. 83254). Bu bağlamda Sardes, Hypaipa, Philadelphia, Apameia, Zela, Attuda tanrıçanın özellikle sikkeler üzerindeki görünümüyle varlığını kanıtladığı antik kentler arasında yer bulur (RPC Online, vol.1, no. 2527, vol. 3, no. 1381, 2014, vol.4.2, no. 860, vol.5.2, no.93567, 38736, 73071, vol.10, no. 84214) Hatta tanrıçanın Sardes'te tanrı Men ile birlikte tapınımın refere eden Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen bir yazıtta söz konusudur (Söz konusu yazıt için bk. <https://sardisexpedition.org/tr/artifacts/m14-459>). Bu birlikteliğin pek tabi Sillyon gibi güçlü bir Men tapınım merkezinde olması da ihtimal dahilindedir. Artemis Anaitis'in Sillyon'daki varlığı ve dahası bu varlığın MS III. yüzyılda birdenbire ortaya çıkışı düşündürücüdür. Bununla birlikte kentin tarihsel süreci gözden geçirildiğinde konuya ışık tutacak bazı detayların varlığı da söz konusudur. Bilindiği gibi Sillyon'un Klasik Dönemde bir Pers garnizonu olarak kullanılmış olabileceği öne sürülür (Arslan 2008, 51; Grainger 2009, 73; Taşkiran 2020, 7-9; Adak 2024, 59; Arrianus Anab., I. 26. 5.). Anaitis'in Pers kökeni ve Anadolu'da dahi Persler'in yoğun olduğu bölgelerdeki varlığı göz önüne alınırsa, tanrıça Sillyon'a Persler tarafından kendi dinsel geleneklerinin bir parçası olarak taşınmış ve zamanla bölge genelinden çok iyi tanınan yerli Artemis formuyla birleşerek synkretik bir inanca dönüşmüş olabilir. Temelde Sillyon'da Artemis kültüne dair ele geçen somut veriler yoktur. Tanrıça şaşırtıcı bir biçimde sikkeler üzerinde dahi görünmemektedir. Bu yoksunluğa karşın kentte onun varlığına işaret edecek tek veri MÖ IV. yy.'ın ilk yarısına tarihlendirilen bir yazıttır. İlgili yazıt üzerinde Artemis'in öncülü kabul edilen Wanassa'nın ismine rastlanılmakta ancak bununla Perge'li tanrıçanın mı yoksa onun Sillyon'a özgü bir formunun mu kastedildiği anlaşılmamaktadır (Brixhe 1976, 168-169, 184, no.3, Lin. 29; Dağlı-Dinçer 2020, 119). Ancak her durumda Wanassa adının Geç Klasik Dönem'de kentte anılması, Perslerin kentte var oldukları süreçte Sillyon'da Artemis'in öncülü olarak ona duyulan ilginin de açık kanıtıdır. Dolayısıyla olasılıkla bu karşılaşma -aradaki zaman boşluğunu dolduracak veriler şimdilik bilinmese de- Artemis Anaitis'in ortaya çıkmasının asıl kaynağı olmalıdır.

Fig. 10. *Roma İmparatorluk Dönemi Kent Sikkesinde Demeter*

RPC Online, vol. 5.3, no. 82412.

Demeter: Tanrıça Demeter, kent pantheonuna bölgeyle paralel bir biçimde Roma İmparatorluk Dönemi'nde eklenen isimlerden biridir (Dağlı-Dinçer 2020, 267-279). Ona dair bilinen en erken bilgiler şimdilik hem nümismatik hem de epigrafik verilerle MS II. yy.'ın ortasına dayanmaktadır. Tanrıça Commodus ve Septimus Severus Dönemi kent sikkelerinin arka yüzünde detaylarda farklılık taşıyan üç farklı görünümle karşımıza çıkmaktadır. Buna göre ortak ikonografide tanrıça her daim ayakta ve elinde farklı biçimlerde meşale taşır durumda tasvir edilirken, Septimus Severus Dönemi sikke basımlarında yanında sütun, *cista mystica* ve altar gibi farklı törensel imgelerle betimlenmiştir (Fig. 11) (SNG France, pl. 52, 976, 979; RPC Online, vol. 4.3, no. 25184, vol. 5.3, no. 82412, 82413). Diğer yandan epigrafik verilerin ortaya koyduğu bir başka kanıt ile kentin ünlü hayırseveri Menodora'nın Demeter'in rahibeliği görevini yürüttüğü de bilinmektedir (Lanckoroński 2005, 177, No.60; Gökalp 2001, 78-79, T.137). Bilindiği üzere Demeter özellikle gizemler kültü çerçevesinde Roma İmparatorluk Dönemi'nde popüler bir inançtır ve bugüne kadar kültün gizemli ayinleri hakkında pek çok şey yazılmıştır (Dürüşken 2000, 107-125). Ancak tüm veriler bir araya gelse dahi kült törenlerine dair bilinenler yapısı gereği sınırlıdır. Bu sınırlılık içerisinde belki de en iyi tanınan aşamalardan biri ise kült töreni çerçevesinde sıkça anılan *cysta mystica* ile kurulan temastır (Dürüşken 2000, 120-121). Sillyon'un Septimus Severus Dönemi sikkeleri üzerinde tanrıçayla birlikte *cysta mystica*'nın betimlenmesi ve yanı sıra yine tanrıçanın yanında bir altar betimlenmesi onun kentte gizemler kültü çerçevesinde şekillenen inancına işaret ediyor olabilir (RPC Online, vol. 5.3, no. 82412). Keza MS II. yüzyıl ortasında Menodora'nın yaptığı rahibelik görevi de bu kültün kent için taşıdığı kurumsal kimliği doğrulamaktadır.

Dionysos: Dionysos, üzüm ve şarap ile simgeleşen genel görünümünün geri planında, insanın ve doğanın aşkınlığını, aşırılıklara dayalı dinsel pratiklerle inananlarına sunan sıra dışı bir vejetasyon tanrısıdır (Öztürk 2010, 37-61; Özdemir 2016, 37-42). Köken ve kimlik bağlamında pek çok tartışmaya sahip olan tanrı özellikle MÖ I. binyılın ikinci çeyreği ile birlikte kırsal bir inanç olarak ön plana çıkmış, ancak özellikle Klasik Dönem ve sonrasında tiyatro odağında gelişen kültürle pek çok kentte saygı duyulan bir inanç hâline gelmiştir. Tanrının gittikçe güçlenen varlığı kült pratiğinin özü olan gizemler ile İtalya'ya kadar uzanmış ve hatta Roma İmparatorluk Dönemi'nde tehlikeli bulunduğu için zaman zaman kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır (Dürüşken 2000, 96-106). Şüphesiz Dionysos Anadolu'nun da popüler tanrılarından biri olmuş ve hemen her bölgeyle birlikte Pamphylia'da da saygı görmüştür (Öztürk 2010, 71-159; Dağlı-Dinçer 2020, 256-279). Geç Hellenistik Dönem'den itibaren Pamphylia'da görülen tanrının asıl yükselişi ise özellikle MS II.-III. yüzyıl aralığında gerçekleşmiştir (Dağlı-Dinçer 2020, 256-279). Nitekim Dionysos'un Sillyon'da ortaya çıkışı da tanrının yükseliş dönemine denk gelmektedir. Şimdilik yalnızca nümismatik verilerden tanıdığımız tanrının kentteki varlığının en erken kanıtları Marcus Aurelius

Dönemi ile başlamakta ve Commodus, Septimus Severus, Geta, Elagabalus, Maximinus dönemlerinde basılan kent sikkelerine kadar da sürmektedir.

Fig. 11. Roma İmparatorluk Dönemi Kent Sikkesinde Dionysos

RPC Online, vol. 4.3, no. 3607.

Dionysos bahsi geçen dönem sikkelerinin arka yüz görüntüsünde değişmeyen ikonografisiyle ayakta, sol koluyla bir *thyrsos* yaslanır ve sağ elinde bir *kantharos* tutarken tasvir edilmiştir (Fig. 12) (SNG France, pl. 52, 981-982, 988, 992; RPC Online, vol. 4.3, no. 3607, 25185; vol. 5.3, no. 82198; vol.6, no. 6196, 6210). Bu tasvirlerin bazılarında ise tanrının yanında onun doğada geçen yaşamına gönderme yapan bir panter eşlik etmektedir (Fig. 12) (RPC Online, vol. 4.3, no. 3607; vol. 5.3, no. 82198; vol.6, no. 6197). Tanrının kentteki varlığını açıklayan başka bir veri ise şimdilik bilinmemekte, bu durum da Dionysos'un hangi sebep ya da sebeplerle kentte ilgi duyulduğunu tam olarak açıklamamıza engel olmaktadır. B. Öztürk, Anadolu'da Dionysos kültürünü irdeleyen çalışmasında tanrının popülerliğini açıklarken Dionysos'un doğrudan imparatorlarla ilişkilendirilmesine hatta bunun eyaletlerde Hristiyanlığa karşı duruşun simgesi hâline geldiğine dikkat çekmiştir (Öztürk 2010, 182-184). Bu noktada Sillyon antik kentinde de Dionysos tasvirlerinin ortağı olan imparator Commodus gibi isimlerin bazı kentlerde "Yeni Dionysos" olarak onurlandırıldığına da yer vermiştir (Öztürk 2010, 183; Dağlı-Dinçer 2020, 267). B. Öztürk tarafından vurgulanan bu detaylarla birlikte Pamphylia özelinde konuya ele alan İ. Dağlı-Dinçer, bölgede tanrının varlığını farklı verilerle destekleyerek en bilinen hâliyle tiyatro ve özellikle Side'den ele geçen epigrafik verilerle tahıl üretimiyle açıklamıştır (Dağlı-Dinçer 2020, 264-267). Side'de Demeter ile Dionysos onuruna düzenlenen ortak bir şenlik ve Dionysos rahibinin tahıl üretimi için onurlandırılmış olması bu bağlamda tanrının vejetasyon ile olan ilişkisinin bölgedeki önemli kanıtları olarak sunulmuştur (Öztürk 2010, 184; Dağlı-Dinçer 2020, 267). Bölge genelinde Dionysos'un gördüğü ilgi için oldukça doğru bir çerçeve çizen bu önermeler pek tabi Sillyon için de olası sebepler olarak kabul edilebilir. Kentte bugün büyük kısmı akropol kayalığındaki kopmalar nedeniyle tahrip olmuş olsa da bir tiyatronun varlığı bilinmektedir. Diğer yandan Side'de Demeter ve Dionysos'a eş zamanlı düzenlenen şenlikler hususu bu ikili kültürün Sillyon'daki olası birlikteliği için de dikkat çekicidir (farklı kentlerdeki varlığı için bk. Öztürk 2010, 185-186). Zira kentte Dionysos ve Demeter'e dair şimdilik bilinen veriler her iki tanrısal figüründe ani ve eş zamanlı olarak ortaya çıktığını göstermektedir. Dolayısıyla tüm bunlar bir arada düşünüldüğünde bölgesel bir uyum içerisinde gizemli kült ayinleri ya da tiyatroyla ilişkilendirilen misyonun yanı sıra Dionysos'un kentte Pamphylia Ovası'nın bereketinden sorumlu bir vejetasyon tanrısı olarak saygı görmesi de güçlü bir ihtimaldir.

Diğer Tanrılar: Buraya kadar ele alınmaya çalışılan inançlar ya kentte görece daha fazla veri ile temsil edilmeleri ya da süreklilik arz eden görünümüyle ön plana çıkan isimlerdir. Ancak elbette kent pantheonu bu isimlerle sınırlı değildir ve burada detaylandırılanların yanı sıra Sillyon'da başka tanrı ve tanrıçaların varlığına işaret eden veriler de söz konusudur. Buna göre Herakles (Köker 2011, 37-38), Hermes (RPC online vol.3, no. 81393, 82205, 6200) Aphrodite (RPC online

vol.8, no. 2101, vol.3, no. 82538), Athena (RPC online vol. 4.3, no.10217), Selene (RPC online vol.3, no.2712), Asklepios (RPC online, vol. 10, no. 62763, 62783), Hygea (RPC online vol.7.2, no. 2525, vol.8, no. 84108), Pan (RPC online vol.8, no. 21103, SNG France Lev. 53, 1000), İrmak tanrısı Kestros (RPC online vol. 3, no. 2711) ile kahramanlık (Köker 2017, 121 vd.) ve imparatorluk kültü (Lanckoroński 2005, 177, No.60; Baz 2024, 334,337) gibi inançların da kentte var olduğu bilinmektedir. Adı anılan tanrılar içerisinde Herakles dışında kalanlar Roma İmparatorluk Dönemi kent dinsel yaşamının bir yaratisıdır ve onların muhteşimliklerini detaylandıracak veriler ise şimdilik çok sınırlıdır. Keza aslında bölgede pek çok veri olmasına karşın Sillyon'da imparatorluk kültürünün niteliği de şimdilik çok açık değildir. Bilinen hâliyle *neokoros* unvanı olmayan kentte imparatorlar olasılıkla yerel nitelikli diye tanımlanan bir kapsamda onurlandırılmaktaydı (Baz 2024, 337). Bu kapsamda muhtemelen atalarından devraldığı misyonla Menodora ve kızının imparatorluk kültü rahipliği yaptığı bilinmekteydi (Gökalp 2001, 77-79; Lanckoroński 2005, 177, No.60; Baz 2024, 334, 337).

Sonuç

Yukarıda öz bir biçimde ele alındığı gibi Sillyon'da paganizme dayalı dinsel yaşamına dair veriler erken Hellenistik Dönemle başlamakta ve MS III. yüzyılın son çeyreğine kadar da devam etmektedir. Kent tarihi ile görece uyumlu bu uzun süre zarfı içerisinde Sillyon'un, inanç bağlamında kendine özgü bazı yaklaşımlara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre kent dinsel yaşamının en güçlü yanının süreklilik olduğunu söylemek mümkündür. Erken Hellenistik Dönem'den Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar kesintisiz bir biçimde kent pantheonunda yer alan Apollon, Ares, Zeus gibi inançların güçlü varlığı Sillyon'un geleneksel dinsel yapısına olan bağlılığının kanıtıdır. Diğer yandan Roma İmparatorluk Dönemiyle birlikte bu geleneksel yapının yeni inanç biçimleriyle çeşitlenmesi durumu da söz konusudur. Öyle ki Roma İmparatorluk Dönemi'ne gelindiğinde kent pantheonuna on beş yeni (Men, Tykhe, Demeter, Dionysos, Artemis Anaitis, Athena, Aphrodite, Hermes, Selene, Asklepios, Hygeia, Pan, Kestros, Kahramanlık ve İmparatorluk Kültleri) tapınım eklenmiştir. Elbette bu yeni inançlar içerisinde bazıları Sillyon kent yaşamı içerisinde daha fazla yer bulmuş bazıları ise hemen her kentteki simgesel varlıklarını tekrar etmiştir. Elimizdeki güncel veriler Roma İmparatorluk Dönemiyle birlikte kent pantheonuna eklenen Men, Tykhe, Demeter, Dionysos gibi isimlerin Sillyon için çok daha ayrıcalıklı olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla erken gelenekten taşınan inançlarla yeni eklenen isimlerin kesiştiği Roma İmparatorluk Dönemi'nde kent pantheonunda Apollon, Ares, Zeus, Men, Tykhe, Demeter, Dionysos gibi isimlerin baskın olduğu ama bunların yanında Athena, Aphrodite, Artemis Anaitis, Hermes, Selene, Asklepios, Hygeia, Pan, Kestros, Kahramanlık ve İmparatorluk Kültlerinin de bulunduğu bir inanç tablosu çizmektedir. Ne var ki bu tablo Hristiyanlığın güçlenmesi ve buna müteakip MS IV. yüzyılda resmi din ilan edilmesiyle tüm bölgede olduğu gibi Sillyon'da da bozulmuştur (Özdemir 2020, 124-125; Taşkıran 2021, 6-8). Kent Hristiyanlığın karşısında özellikle MS III. yüzyılda güçlü paganik inançlarıyla direnmişse de, MS IV. yüzyılla kesilen veriler Sillyon'un dinsel yaşamının da bütünüyle değişime maruz kaldığını ortaya koymuştur.

Tüm bu genel çerçevenin yanı sıra Sillyon dinsel yaşamı söz konusu olduğunda üzerinde durulması gereken bazı başka hususlar da mevcuttur. Antik kentler ve onların inanç sistemleri üzerine yürütülen çalışmaların genel karakteristiği -bu çalışmada da olduğu gibi- arkeoloji, epigrafi ya da nüsmatik alanlarından gelen çeşitli verilerin yorumlanmasına dayanmakta ve çoğu zaman ilgili yerleşimin inanç sistemi ile bu sistemin içini dolduran tanrılara dair detaylardan öteye geçememektedir. Oysa her ilahi kimliğin özünde bir misyonla şekillendiği antik dönem

inançları temelde tespit edildikleri kentler ile sıkı bir ilişki içerisinde olmalıdır. Kanımca Sillyon bu bağlamda dikkat çeken bir temsildir. Sillyon’u Pamphylia Bölgesinde ayrıcalıklı kılan urbanistik unsurlar ile kentin yaşadığı siyasi değişimler ve elbette peşi sıra gelen sosyal etkileşimlerin kent üzerinde bıraktığı etkiler onu anlamaya biraz yönelindiğinde oldukça anlamlı sonuçlar sunmaktadır. Bu noktada özellikle kentin topografik üstünlüğüyle ön plana çıkan askeri kimliği ve bu kimliğin baskınlığı Sillyon dinsel yaşamına etki etmiş görünmektedir. Nitekim Ares’in neredeyse bir baş tanrı gibi kentte ortaya çıkan güçlü varlığı da bu durumu desteklemektedir. Diğer yandan kentin bu askeri kimliğe koşut bir biçimde Klasik Dönemde bir Pers garnizonu olarak anılması ve kentte yabancı askerlerin varlığının bilinmesi de kent dinsel yaşamı üzerinde iz bırakmış görünmektedir. Bu noktada kentte hem demografik yapıdaki çeşitliliğin bir yansıması hem de Perslerin kentteki güçlü varlığını açıklaması bağlamında Artemis Anaitis’in gördüğü ilgi dikkate değerdir. Anadolu’daki varlığı Perslerle ilişkili açıklanan bu inancın bölgenin ana tanrıçası Wanassa/Artemis ile birleşerek yeni bir kimlik kazanması yerli ve yabancı olanın kaynaşmasının iyi bir temsilidir. Ayrıca Artemis Anaitis’in bazı bölgelerde, Pers kökenli olduğu öne sürülen tanrı Men ile paydaş bir dinsel role sahip olması ve her ikisinin de Sillyon’daki güçlü görünümü de bu noktada tesadüfi olmamalıdır. Diğer yandan bu tanrılardan Men’in, Sillyon için hem yıkım hem yaşam getiren yer altı su kaynaklarıyla ilintili olması durumu da inanç ve kent arasında bulunan ilişkinin bir izdüşümü olarak algılanmalıdır. Ares, Artemis Anaitis ve Men üzerinden şimdilik sınırlı verilerle açıklanan bu ilişkiler temelde kent ile inanç bağlamında üzerine düşünülmesi gereken bağlantıların primitif örnekleridir ve Sillyon söz konusu olduğunda bu örneklerin kentte yürütülen yeni araştırmalar ile derinleşeceğinden şüphe yoktur.

Yazarın Notu

Bu çalışma okuyucusuna, I. Pamphylia Araştırmaları Toplantısında sunulan “Kent ve İnanç: Sillyon’un Dinsel Yaşamına Dair Gözlemler” başlıklı bildirinin geliştirilmiş hâlini sunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- Arrianus Anab., Aleksandrou Anabasis, İskender’in Seferi. (Çev. Furkan Akderin) İstanbul 2005.
- Adak M. 2024, “Erken Dönemlerden Klasik Çağ Sonuna Kadar Pamphylia Tarihi”. Eds.: A. Özdizbay & İ. Dağlı, *Bereketli Ovada Halkların Ahengi Pamphylia*, İstanbul, 54-65.
- Alanyalı H. 2011, “Side’nin Roma İmparatorluk Dönemi Pantheonu”, *Anadolu / Anatolia* 37, 75-99.
- Arslan M. 2008, “Eurymedon Muharebesinden Sonra Aspendos ve Genel olarak Pamphylia’nın Durumuna Bir Bakış”, *Adalya* XI, 49-61.
- Baz F. 2024, “Pamphylia’da İmparator Kültüne İlişkin Gözlemler”, Eds.: A. Özdizbay & İ. Dağlı, *Bereketli Ovada Halkların Ahengi Pamphylia*, İstanbul, 326-339.
- Bosch E. 1957, *Pamphylia Tarihine Dair Tetkikler*, Antalya Bölgesi’nde Araştırmalar 1. Çev. S. Atlan, Ankara.
- Brandt, H. 1992, *Gesellschaft und Wirtschaft Pamphyliens und Pisidiens im Altertum* (Asia Minor Studien 7). Bonn.
- Brixhe C. 1976, *Le Dialecte Grec de Pamphylie: Documents et grammaire*, Paris.
- Çelgin G. 1986, *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*. İstanbul.
- Dağlı-Dinçer İ. 2020, *Cults and Religious Life of Pamphylia from the Archaic to the LateAntique Period*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Koç Üniversitesi, İstanbul.
- Dağlı İ. 2024, “Pamphylia’da Tanrıçalar, Tanrılar ve Kültler”, Eds.: A. Özdizbay & İ. Dağlı, *Bereketli Ovada Halkların Ahengi Pamphylia*, İstanbul, 314-323.

- Dürüşken Ç. 2000, *Antik Çağda Yaşamın ve Ölümün Bilinmesine Yolculuk, Roma'nın Gizem Dinleri*, İstanbul.
- Grainger J.D. 2009, *The Cities of Pamphylia*, Oxford.
- Gökarp N. 2001, *Roma İmparatorluk Çağında Likya ve Pamfilya Kentlerinde Unlu Ailelerin Prosopografyası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- Köker H. 2011, "2010 Yılı Sillyon Antik Kenti ve Çevresi Yüzey Araştırması, Sikke Buluntuları" 29. AST 3. Cilt, 33- 48.
- Köker H. 2017, "Sillyon Sikkelerinde Kentin Kuruluş Efsanesi", *Colloquium Anatolicum* 16, 121-137.
- Kumsar H. & Taşkiran M. & Horiuchi K., "Sillyon Antik Kent Alanındaki (Antalya) Kütle Hareketlerine Neden Olan Faktörlerin İncelenmesi". Eds. H. Sözbilir *et al.* *Uluslararası Katılımlı 72. Türkiye Jeoloji Kurultayı, 28 Ocak-01 Şubat 2019*. Ankara (2019) 896-900.
- Lanckoroński K. G. V. 2005, *Pamphylia ve Pisidia Kentleri, I. Cilt Pamphylia*, Çev. S. Bulgurlu Gün, Antalya.
- Lane E.N. 1971, *Corpus Monumenterum Religionis Dei Menis (CMDM) I The Monuments and Inscriptions*, Leiden.
- Lane E. N. 1975, *Corpus Monumenterum Religionis Dei Menis (CMDM) II The Coins and Gems*, Leiden.
- Lane E. N. 1976, *Corpus Monumenterum Religionis Dei Menis (CMDM) III Interpretatitons and Testimonia*, Leiden.
- Mıynat A. 2020, "Türk-İslam Hakimiyeti Yıllarında Sillyon (Karahisar-ı Teke) ve Buradaki İslami Sikke Buluntuları", Eds.: M. Taşkiran, *Yüzey Araştırmaları Işığında Sillyon ve Çevresi. Sillyon Çalışmaları I*, İstanbul, 197-208.
- Okan E. 2016, "Tyche ya da Fortuna", *Düzce Üni. Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Yayını*, Cilt 1, Sayı 1, 1-14.
- Onurkan S. 1969 "Perge Artemis Kabartmaları ve Artemis Pergaia", *Belleten*, Sayı 33, 303-323.
- Palalı M. 2020, "Sillyon Antik Kenti Türk-İslam Dönemi Kabristanı", Eds.: M. Taşkiran, *Yüzey Araştırmaları Işığında Sillyon ve Çevresi. Sillyon Çalışmaları I*, İstanbul, 209-222.
- Simon E. 1984, "Mars", *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, II, 1, 505-580.
- Tekoğlu R. 2000, "Eski Pamphylia Halkları ve Dilleri", *Adalya*, Sayı IV, 49-58.
- Taşkiran M. 2020, "Pamphylia Ovasında Bir Savunma Kenti: Sillyon" Eds.: M. Taşkiran, *Yüzey Araştırmaları Işığında Sillyon ve Çevresi. Sillyon Çalışmaları I*, İstanbul, 1-30.
- Taşkiran M. 2021, Pamphylia'nın Mağrur Kenti Sillyon (Karahisar-ı Teke Kalesi) Başlangıçtan Günümüze Bir Kent Panoraması, İstanbul.
- Tüner-Önen N. 2008, "Römische Bürger in Sillyon", *Gephyra*, Sayı 5, 67-72.
- Özdemir B. Ş. 2016, *Tlos Tanrıları ve Kültürleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- Özdemir B. Ş. 2020, "Sillyon'da Men Kültü", Eds.: M. Taşkiran, *Yüzey Araştırmaları Işığında Sillyon ve Çevresi. Sillyon Çalışmaları I*, İstanbul, 113-126.
- Özdemir B.Ş. & Taşkiran M. 2021, "Sillyon'da Ares Kültü", *Arkhaia Anatolika*, Sayı 4, 109-122.
- Öztürk B. 2010, *Roma İmparatorluk Çağı Küçük Asyasında Dionysos Kültü*, İstanbul.
- Pace B. 1926, "Inventerio del Tempio di Artemide Pergea", *Annuario della R. Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*, Sayı 7-8, 402-412.
- Rigsby K.J. 1996, *Asylia Territorial Inviolability in the Hellenistic World*, California.
- RPC Online, <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?q=sillyum>
- SNG Copenhagen, 1955, *Sylloge Nummorum Graecorum: Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum*, 31. Lycia-Pamphylia. Copenhagen.
- SNG France, 1994, *Sylloge Nummorum Graecorum: France 3. Pamphlyie, Pisidie, Lycanoie, Galatie*. Paris.
- SNG Pfälzer, 1993, *Sylloge Nummorum Graecorum: Deutschland. Pfälzer Privatsammlungen: 4. Pamphylie*. München.
- Wildwinds Online, <https://www.wildwinds.com/coins/greece/pamphylia/sillyum/>